

Kur'an "Tevrat"la Neyi Kastediyor?

Recep Orhan ÖZEL*

Öz: Allah (c.c), tarih boyunca birçok peygamber göndermiş ve mesajlarını onlar aracılığıyla insanlığa iletmiştir. Kur'an'da, söz konusu mesajların bazıları Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an gibi özel isimlerle anılmaktadır. Ancak bazı araştırmacılar, Tevrat kelimesinin Hz. Musa'ya indirilen özel kitabın adı olmadığını öne sürmektedirler. Onlara göre Kur'an, "Tevrat" derken İsrail oğullarına gönderilen tüm ilahi mesajları kastetmektedir. Bu çalışmada söz konusu iddialara yer verilmiş ardından da Kur'an'ın bütünü dikkate alınarak, "Tevrat" kelimesinin neye delalet ettiği gösterilmeye çalışılmıştır. Sonuçta ise, Kur'an'ın değişik yerlerinde geçen "Tevrat" kelimesi ile, Hz. Musa'ya verilen kitabın kastedildiği görüşüne varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Musa, Tevrat, Eski Ahit.

What is the meaning of Torah in Qur'an?

Abstract: God sent many prophets throughout the history and he conveyed his messages through them. Some of these messages are called with special names such as Torah, the Psalms, the Bible and Qur'an. However, some researchers put forward that the word Torah is not the name of the special book that was sent to Moses. According to them, what's meant by Torah in Qur'an is all the messages which were sent to The Sons of Israel. In this study, such assertions were included, then taking the whole Qur'an into consideration, it was put forth what the word 'Torah' in Qur'an pointed to. Ultimately, it has been deduced that with Torah which is mentioned in different parts of Qur'an is meant the book which was given/sent to Moses.

Keywords: Moses, Torah, Old testament

İktibas / Citation: Recep Orhan Özel, "Kur'an "Tevrat"la Neyi Kastediyor?", *Usûl*, 14 (2010/2), 25 - 50.

I. GİRİŞ

Vahiy tarihi, insanlık tarihiyle beraber başlar. İnsanoğlu, 'cennet'ten kopup yeryüzü serüvenine başladığında, Allah (c.c) onu başıboş bırakmayacağını taahhüt etmiştir.¹ Bu sebeptir ki Allah (c.c) ilk insan Hz. Âdem'den (a.s) son Peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v) kadar ilahi mesajları insanlara tebliğ etsinler diye pek çok elçi göndermiştir. Kur'an'ın beyan ettiğine göre, bunlardan bir kısmına dair bizlere bilgi verilmişken, bir kısmı ile ilgili herhangi bir bilgilendirme

* Yrd. Doç. Dr. Amasya Üniv. İlahiyat Fakültesi. orhan.ozel@amasya.edu.tr

¹ el-Bakara 2/38;Taha 20/123.

yapılmamıştır.² Söz konusu elçilerin getirdiği ilahi mesajların hepsi özünde daima aynı hakikati dile getirmiş olsa da anladığımız kadarıyla zaman ve zemin özellikleri, hitap kitlesi gibi faktörlerle bu mesajların kemiyet ve keyfiyetinde bazı farklılıklar görülebilmektedir. Binaenaleyh bazı peygamberler, müstakil kitaplarla toplumları hidayete çağırırken bazıları da “suhuf” denilen ilahi mesajlarla muhataplarına ulaşmaya çalışmışlardır. İslam geleneği içinde telif edilmiş pek çok kaynak, kendisine kitap ve suhuf verilen peygamberleri şu şekilde eşleştirmiştir:

Dört büyük kitaptan Tevrat Musa’ya (a.s), Zebur Hz. Davud’a (a.s), İncil Hz. İsa’ya (a.s), Kur’an, Hz. Muhammed’e (a.s) verilmiş olup, sahifelerden onu Hz. Âdem’e (a.s), ellisi Hz. Şit’e (a.s), otuzu Hz. İdris’e (a.s), onu da Hz. İbrahim’e (a.s) indirilmiştir.³ Şu ayet-i kerime bağlamında da müfessirler bu tasnife işaret etmişlerdir:

“Eğer seni yalanlıyorsa, onlardan öncekiler de yalanlamışlardı. (Oysa ki) peygamberleri onlara açık mucizeler, sahifeler (zübür) ve aydınlatıcı kitap getirmişlerdi.”⁴

Bazı müfessirler, “zübür” kelimesi ile kitap kelimesi arasında bir fark gözetmezken⁵ bazıları ise ayet-i kerimede geçen ‘zübür’ kelimesiyle hikmetli kitap anlamındaki ‘zebur’ kelimesinin çoğulu olarak ‘sahifeler’ kastedildiğini söylemektedir.⁶ Dolayısıyla ‘zübür’ kavramıyla diğer peygamberlere verilen sahifeler, kitap ile de Tevrat ve İncil kastedilmiştir.⁷ Bazılarına göre ayette ‘zübür’ ile ‘kitab’ın ayrı ayrı getirilmesi, Kur’an’a göre “kitab”ın, şeriat ve ahkâm içermesindedir. Bu durumda zebur/zübür’den hikmet ve mevâiz içeren suhuf anlaşılmalıdır.⁸ Nitekim Davud Peygambere verilen Zebur içinde mev’izalar çok bulunduğu için bu ad verilmiştir.⁹

² el-Mümin 40/78.

³ Rivayet edildiğine göre Ebu Zer (r.a) Hz. Peygambere (a.s), “Allah kaç kitap indirmiştir?” diye sorunca, o da “Onu Hz. Adem’e, ellisi Hz. Şit’e, otuzu Hz. İdris’e, onu Hz. İbrahim’e ayrıca Tevrat, Zebur, İncil ve Furkan indirilmiştir” diye cevap vermiştir. Bkz. Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman, *ed-Dürü’l-Mensûr fi’t-Tefsîri bi’l-Me’sûr*, (Beirut: Dâru’l-Fikr, ts.), VIII, 489. Ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, *Kısas-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa*, (İstanbul: Bedir, 1966), I, 17; Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, (İstanbul: TDV, 2005), I, 19.

⁴ Âl-i İmran, 3/184; Fâtır 35/25. Bkz. ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Mahmud b. Ömer, *el-Keşşâf An Ğavâmidit-Tenzil ve Uyûnu’l-Ekâvil*, (Beirut: Dâru’l-Kütübî’l-Arabî, 1407/ 1983), I, 448.

⁵ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmi’ul-Beyân An Te’vîli’l-Kur’an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, (yy: Müessetü’r-Risâle, 2000), III, 539.

⁶ İbn Kesîr, İmâdüddin Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer, *Tefsîrül-Kur’ani’l-Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme, (yy.: Dâru Taybe, 1999), I, 342; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 229.

⁷ Râzî, Fahrüddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu’l-Ğayb*, (Beirut: Dâru İhyâi’t-Türâsî’l-Arabî, 1420/199), IX, 451; Râĝib el-İsfehânî Ebu’l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, thk, Safvan Adnan Dâvudî, *el-Müfredât Fi Garibi’l-Kur’an*, (Cidde: Dâru Sadr, 1997), s.377

⁸ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, (İstanbul: Eser, 1361/1942), II, 1242.

⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, IX, 451.

Görüldüğü üzere yukarıdaki tasnifte dört büyük kitaptan ilkinin Tevrat, Tevrat'ın da Hz. Musa'ya verilen ilahi kitap olduğu ifade edilmektedir. Ancak diğer taraftan yapılan bazı çalışmalarda, Tevrat'ın aslında müstakil olarak Hz. Musa'ya verilen ilahi kitabın adı olmadığını, Kur'an'da geçen 'Tevrat' isminin Hz. Musa (a.s) da dâhil olmak üzere sonrasında gelen nebilere verilen ilahi mesajların tümünü ifade ettiğini dile getirmektedir.¹⁰ Yine bu bağlamda görüşlerini öne sürdükleri bazı delillerle temellendirmeye çalışmaktadırlar. Biz bu görüş ve değerlendirmelere yer vermeden önce konuyu daha iyi anlamamıza katkı sağlayacağı düşüncesiyle Yahudi kutsal kitabı Eski Ahit'in tarihsel sürecine göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Fakat burada bu iki anlama biçiminden herhangi birinin, ilahi dinin temel gerçeği olan vahiy ve nübüvvet hakikatinden bir taviz verme eğiliminde olmadığını belirtelim. Yahut her ikisi de Tevrat'ın ilahi vahiy olduğu gerçeğini kesinlikle reddetme durumunda değiller. Bununla beraber Tevrat'ın, Hz. Musa'ya indirilen kitabın adı şeklinde genel kabul görmüş ve şöhret bulmuş anlama biçiminden farklı bir söylem ortaya konulması bize böyle bir çalışmanın lüzumlu olduğunu hissettirmiştir.

II. ESKİ AHİT'İN TARİHİ SÜRECİ

Eski Ahit, üç ana bölüm içindeki pek çok kitaptan oluşan Yahudi kutsal kitaptır.¹¹ Genel olarak da Tora, Neviim ve Ketuvim adlı bu üç ana bölüm, kendi içlerinde toplam 39 kitaptan oluşmaktadır. Hint kutsal metinleri Vedalar'dan sonra en eski yazılı kutsal metinler olarak Eski Ahit metinlerinin olduğu söylenmektedir. Ancak aşağıda ifade edileceği üzere bugün elimizde bir bütün halde bulunan ve ilk Yunan tercümelerinden bu yana pek çok dile çevrilmiş olan Eski Ahit'in tek elden ortaya çıkmadığı bilinen bir gerçektir. Eski Ahit kitapları, ilhamlarını Allah'tan almış kişiler tarafından yazılmış olsa da bir Eski Ahit inananı,

¹⁰ Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, (İstanbul: Pınar, 2002), s.63; Abdurrahman Küçük-Günay Tümer, *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak, s.222; Şinasi Gündüz, "Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları", OMÜİFD, 1998, s:10, s.55; Ayrıca bkz. Mustafa İslamoğlu, *Yahudileşme Temayülü*, (İstanbul: Denge, 1998), s.83.

¹¹ Her ne kadar 'Eski Ahit' denince Yahudilerin kutsal kitabı akla geliyorsa da Hıristiyan Dünyası tarafından İncil'in yanında Eski Ahit metinleri de kutsal addedilmektedir. Bu anlayışın bir göstergesi olarak Eski Ahit metinleriyle Yeni Ahit'in bir arada yazılması M.180'li yıllara kadar götürülmektedir. Kendi kutsal kitaplarına 'Eski Ahit' yerine Tanah demeyi tercih eden Yahudilerin Yeni Ahit'i tanımamalarına mukabil Hıristiyan Dünyanın Eski Ahit'i tanımalarının altında İncil'de yeteri kadar hukuki hükümlerin bulunmayışı, Hıristiyanlığın Yahudiliğin devamı olduğu, Hz. İsa'nın Hz. Musa'yı teyit için geldiği gibi sebepler ileri sürülmektedir. Öyle ki bazı kilise babaları Eski Ahit olmaksızın ne Hz. İsa'yı ne de Hıristiyanlığı anlamının mümkün olmadığını bu anlamda Eski Ahit'le Yeni Ahit'in birbirini tamamladığını belirtmektedir. Bkz. Şaban Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, (İstanbul: Fazilet, 2008), s.6.

yine de onların yazarının Allah olduğunu düşünmektedir.¹² Öte yandan bir Yahudi için Eski Ahit'in tüm kitapları kutsallık ifade etmesine karşın Tekvin, Sayılar, Levililer, Çıkış, Tesniye şeklinde tesmiye olunan ilk beş kitabın (esfâr-ı hamse/pantateuch) çok daha özel bir yeri vardır. Çünkü Yahudilerin çoğu tarafından Tanrının vahyi ile yazıldığına inanılan kitap, Eski Ahid'in ilk beş kitabıdır. Bu beş kitabın hepsinin Tanrının vahyi ve Musa'nın eliyle yazıldığına inanmak Yahudilere farzdır.¹³ Torah'ın her bir harfi Tanrı tarafından Musa'ya verilmiş olup onda hiçbir değiştirme ya da eklenti söz konusu olmamıştır. Bizzat Musa eliyle halka ulaştırılan Torah, o günden bugüne değin aralıksız varlığını korumuştur.¹⁴

Rönesans ve reform hareketiyle beraber, kutsal kitap üzerine başlatılan ciddi filolojik ve tarihi tenkitler (biblical criticism), Eski Ahit'in korunmuş bir metin olmaktan çok, aslında tarih içinde oluşturulmuş bir metin olduğunu ortaya koymaktadır. Hatta bu tenkitçi çalışmalar, Eski Ahid'in esfâr-ı hamse dışındaki kitaplarının sahihliği sorunu şöyle dursun, bizzat Torah'ın açıkça beşeri müdahale ve tahrifata maruz kaldığını ifade etmektedir. Örneğin Torah'ın Tesniye'sinde Musa'nın ölümünden bahsedilmesi ve Musa'nın zamanında henüz mevcut olmayan birçok adetlere yer verilmiş olması söz konusu eleştirileri haklı kılan nedenlerden sadece bir kaçıdır. Konunun uzmanları, tarih itibarıyla ilk beş kitabın bugünkü şeklini M.Ö 300'lü yıllarda aldığını ifade etmektedir.¹⁵

Yahudilerin Tanah adını verdikleri Eski Ahit, ağırlıklı olarak İsrailoğullarının yüzyıllar içinde yaşadığı tarihsel dönemlerin iz düşümlerini kendinde barındıran pek çok mecmuaların bütününden ibarettir. Torah, Neviim (Peygamberler) ve Ketuviim (Kitaplar) şeklinde üç ana bölümden oluşan, her bölüm içinde ise farklı sayıda kitaplar bulunan elimizdeki Eski Ahid'in, bugünkü şeklini alıncaya dek Benî İsrail tarihine paralel olarak oldukça hareketli, kırılğan, uzun ve de kaotik bir zaman tünelinden geçtiği bilinmektedir. Benî İsrail'in geçmişte savaşlar, mü-

¹² Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s.231; Maurice Bucaille, *Müşbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an*, çev. Mehmet Ali Sönmez, (İstanbul: DİB, 1987), s.23.

¹³ Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, (İstanbul: Remzi, 1966), s.361. Tevrat'ın tüm harf ve kelimeleriyle değişime uğramadığına dair mutlak inanç, klasik Yahudiliğin genel yaklaşımıdır. Bununla beraber modern dönemdeki kutsal kitap eleştirilerine gelinceye kadar klasik dönem içinde de Eski Ahit'in otantikliğine ilişkin eleştiriler eksik olmamıştır. Bugün Ortodoks Yahudiliğinde klasik inanç devam ettirilse de reformist ve liberal Yahudilik'te, Tevrat'ın ilahi safiyyetini muhafaza edemediği kanaati mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Harman, "Tevrat'ın Yahudilikteki Yeri ve Tevrat'a Yönelik Tenkit Faaliyeti", Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu, Ankara: 2012, s.31.

¹⁴ Moşe Farsi, *Tora: Türkçe çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftar: Bereşit*, (İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basın yayın A.Ş., 2002), s.37

¹⁵ Ahmed Çelebi, *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, çev. Ahmet M. Büyükcınar, Ömer Faruk Harman, (İstanbul: Kalem, 1978), s.265.

cadeleler ve sürgünle geçen dramatik dönemleri, Eski Ahit'le o derece bütünleşmiştir ki, İsrailoğullarının tarihiyle onların dinlerini birbirinden ayrı düşünmek mümkün olmamaktadır.¹⁶ Elbette bu süreçte temas kurdukları çeşitli toplumların kültürel motifleri de Eski Ahid'in oluşmasında etkisini göstermiştir.¹⁷ Bu yüzden bu kitabın içinde efsaneler, menkıbeler, epopeler, hikâyeler, kronikler, biyografiler, hukuk, ilahi, aşk şiirleri, aforizmalar, soy kütükleri gibi, aslında tarafsız bir okuyucuya bir Kutsal Kitabın içinde niçin var olduklarını sorduracak pek çok tarihi ayrıntı yer almaktadır. Onun için Eski Ahid'in, Ahd-i Atik deyiminin yanında haklı olarak Tarih-i Kadim diye anılması bundandır.¹⁸

Modern çalışmalar, Eski Ahid'in sözünü ettiğimiz tarihsel sürecini tetkike tabi tuttukten sonra onun Yahvist, Elohist ve ruhban metinleri olmak üzere bir kaç kaynaktan telif edildiği sonucuna varmışlardır.¹⁹

Bu arada eski Ahit'in sahip olduğu kitapların sayısında da Yahudilerle Hıristiyanlar arasında ittifak olmadığını da söylemek icap eder. Örneğin katolik Kitabı Mukaddesi içinde Yahudilerce apokrif kabul edildikleri için reddedilen bazı kitaplar vardır.²⁰ Sâmiruyyûn isimli bir grubun sadece ilk beş kitabı kabul ettiği bilinmektedir.²¹

Burada Kur'an'ın da açıkça Yahudi kutsal kitabı içindeki bazı hükümlere dikkat çektiği ve bir anlamda onların ilahi nitelikli olduğunu teyit ettiği gerçeğini büsbütün göz ardı edemeyiz. Bugün elimizdeki Yahudi kutsal kitabı her ne kadar beşeri müdahalelere maruz kalmış olsa da içinde bazı orijinal ayetler de varlığını devam ettirebilmiştir. Ayrıca tamamı ilahi orijinaliteye sahip Kur'an'la yoğun beşeri müdahalelere maruz kalmış Tevrat arasında üslup açısından belirgin farklılıkları görmek mümkündür. Zaman zaman Kur'an'la Eski Ahit'in bazı müşterek konuları arasında mukayeseli olarak yapılan araştırmalarda Eski Ahit'in tarihi bir kitap hüviyetinde olduğu şeklinde ön plana çıkan özelliğine karşın, Kuran'ın benzeri bir konuyu işlerken belirgin bir şekilde mesaj ve hidayet vurgusuyla temayüz ettiği sonucuna ulaşılmaktadır. Örneğin bu özelliğin bir göstergesi olarak M.Ö

¹⁶ Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, s.33.

¹⁷ Bazı araştırmacılar Eski Ahit'in verdiği bilgilerle Mısır, Babil ve Asur milletleri ile ilgili muhafaza edilen vesikaların araştırılması halinde Beni İsrail dininin tarihi gelişiminin de ana hatlarıyla müşahede edilebileceğini belirtmektedirler. Bkz, Annamarie Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, (İstanbul: Kırkambar, 1999), s.39.

¹⁸ Hayrullah Örs, *Musa ve Yahudilik*, s.34.

¹⁹ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, *Dinler Tarihi*, s.222; Kürşat Demirci, *Dinler Tarihinin Meseleleri*, İstanbul: İnsan, 1997, s.70.

²⁰ Şaban Kuzgun, *Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri*, s.62; Maurice Bucaille, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an*, s.39.

²¹ Ahmet M. Büyükcınar, Ömer Faruk Harman, *age*, s.258.

13.yüzyıllarda yaşadığı ifade edilen Hz. Musa'nın Mısır'ı ile ilgili Kur'an kıssalarından tarihsel verileri toplayabilmek oldukça güçtür.²² Şüphesiz bu haklı ve isabetli tespitler, bir yönüyle 'korunmuş' bir metinle, 'oluşturulmuş' bir metin farkını da gözler önüne sermektedir.

III. KUR'ANDA TEVRAT

A. Tevrat'ın, Hz. Musa'ya indirilen kitabın özel adı olmadığı iddiası

Yukarıda da değindiğimiz üzere bazı araştırmacılarımız, Tevrat'ın Hz. Musa'ya indirilen kitabın özel adı olmadığı kanaatinde dirler. Tevrat üzerine müs-takil bir çalışma yapan Baki Adam, bu konuda bir tercih yapmanın zorluğunu dile getirdikten sonra şunları söylemektedir: *“Kur'an'daki Tevrat lafzı sadece Musa'ya verilmiş kitabı tanımlayan bir isim değildir. Bu lafız Musa da dâhil olmak üzere bütün İsrail peygamberlerine gönderilen vahiylerin genel adıdır. Dolayısıyla bütün İsrail peygamberlerinin kitapları Kur'an'da Tevrat adıyla anılmaktadır.”*²³

Yine bir başka araştırmacı Şinasi Gündüz ise şunları ifade etmektedir: *“Yaygın bir kanaat olarak Kur'an'daki Tevrat'ın Musa'ya Allah tarafından inzal edilen bir kitap olduğu düşünülür ve bu kitabın da –kısmen tahrif edilmiş olduğu varsayıl-sa da- Eski Ahit'in ilk beş kitabına denk düştüğü kabul edilir. Ancak Kur'an'da Tevrat teriminin geçtiği ayetlerle Musa'dan bahsedilen ayetler ele alınıp incelendiğinde bu yaygın kanaatin ciddi bir takım problemlerle karşı karşıya olduğu görülür.”*²⁴

Günay Tümer'le Abdurrahman Küçük de “Dinler Tarihi” adlı ortak çalışmalarında *“Kur'an-ı Kerim'de İsrail oğullarına verildiği belirtilen “Tevrat” ile Yahudilerin kutsal kitabı olan Tanah'ın kastedildiği anlaşılmaktadır.”*²⁵ demektedirler.

Bu görüş sahiplerinin, söz konusu kanaatlerini genel olarak şu başlıklar altında savduklarını görmekteyiz:

1-Kur'an'da Tevrat'ın verildiği peygamber ismi açıkça belirtilmemiştir. Oysa ki Zebur'un Hz. Davud'a İncil'in Hz. İsa'ya verildiği apaçık zikredilmiştir.

2-Kur'an'da Tevrat'ın Benî İsrail'e indirilmiş bir kitap olduğu anlaşıl-makla birlikte hangi peygamber vasıtasıyla verildiği yine kapalıdır.

3-Kur'an'da Musa'ya verilen kitap için Tevrat ismi yerine “el-Kitab”, “suhuf”, “furkân” denilmiştir.

²² Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, (İstanbul: İnsan, 1996), s.78.

²³ Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, s.66.

²⁴ Şinasi Gündüz, *agm*, s.55.

²⁵ Günay Tümer - Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, s.222.

4-Eski Ahit'in Hz. Peygamber döneminden önce oluşumunu tamamladığı tarihen sabittir. O zamanki Yahudiler Tevrat'ın İbranice karşılığı olan Torah'tan Tevrat'ın tümünü anlamaktadır. Dolayısıyla Kur'an, Yahudilerle münazarada onların diliyle hitap etmiş ve bir tashihte bulunmamış ve Tevrat lafzını onların anladığı anlamda kullanmıştır.

5-Mâide 44. ayette yer alan "*Biz içinde bir hidayet ve nur olan Tevrat'ı indirdik. Teslim olmuş peygamberler onunla Yahudiler'e hükmederlerdi...*"²⁶ ayeti de bu görüşü desteklemektedir.

B. İddianın Değerlendirilmesi

Bu görüşün delillerini sunduktan sonra Tevrat kelimesinin Kur'an'daki kullanımına bakmak ve kavramı Kur'an bütünlüğü içerisinde değerlendirmek istiyoruz. Hemen belirtelim ki, söz konusu görüş öne sürülürken, hadis kaynaklarından sarf-ı nazar edilmiş ve iddia ağırlıklı olarak Kur'an üzerinden temellendirilmeye çalışılmıştır. Hadis kaynakları incelenecek olursa, bir kutsal kitap olarak Tevrat'la Hz. Musa arasındaki irtibatın açık ve net bir şekilde kurulduğu görülecektir.²⁷ Ancak görüşlerin temelde Kur'an ekseninde serdedilmesi münasebetiyle tarafımızdan yapılacak değerlendirmeler de aynı düzlemde olacaktır.

²⁶ el-Mâide 5/44.

²⁷ Tevrat üzerine müstakil bir çalışma yapan Baki Adam, kısa da olsa hadis literatürüne değinmekte, "Tevrat lafzının kapsamı da Kur'an'da olduğu gibi kapalıdır." dedikten sonra "Hadislerde Kur'an'dan farklı olarak, Tevrat'ın Musa'ya verildiği açıkça ifade edilmektedir. Ancak, Musa'ya verilen "Tevrat'la, Eski Ahit'in ilk beş kitabının mı, yoksa tümünün mü kastedildiği anlaşılmamaktadır." şeklinde eklemektedir. Adam, *age*, s.68. Gerçekten başta Buhari ve Müslim olmak üzere hadis kaynaklarında Tevrat'ın Hz. Musa'ya verildiği açıkça belirtilmektedir. Bizce bu açık beyanlara rağmen, hadislerde Hz. Musa'ya verildiği söylenen Tevrat'la, Eski Ahit'in tüm kitaplarının kastedilmiş olabileceğini düşünmek uzak bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Ayrıca bu rivayetler karşısında "Niçin Tevrat'ın Musa'ya verildiği hatta nazil olduğu açıkça belirtilmiştir de diğer peygamberlerle Tevrat arasında böyle bir ilişki kurulmamıştır?" sorusu cevaplanmaya muhtaç görünmektedir. Durum iddia edildiği gibi olsaydı, Tevrat'ın diğer Benî İsrail Peygamberleri ile açıkça ilişkilendirilmesi gerekirdi. Hadis kaynaklarımızda Tevrat'ın Hz. Musa'ya gönderilen ilahi kitabın adı olduğunu ifade eden rivayetler için bkz. el-Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebu Abdillâh, *el-Cami'u's-Sahih*, Tefsir, Bakara 2; Kehf 3; Taha 1; Müslim b. el-Haccac Ebu'l-Hasen el-Kuşeyri, *Sahih-i Müslim*, İman 322 (193); Hudud 28 (1700); Kader 13 (2652); İbn Mace Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, *Sünen*, Mukaddime 10; Ahkam 10; Zühd 37.

1. Kur'an'da "Tevrat" Kavramı

Kur'an'ı Kerim'de "Tevrat" kelimesi on sekiz defa geçmektedir. Kelime, Al-i İmran suresinde altı,²⁸ Mâide suresinde yedi,²⁹ Araf suresinde bir,³⁰ Tevbe suresinde bir,³¹ Fetih suresinde bir,³² Saf suresinde bir³³ ve Cuma suresinde bir defa geçmektedir.³⁴

Arap dillileri, Tevrat kelimesinin etimolojik yapısına ilişkin farklı görüşleri sürmüştür. Başta Zemaşşeri (538/1144) olmak üzere bazı dilliler, İbranice kökenli olması hasebiyle, kelimeyi Arapça'dan türetme çabalarını yararsız görmektedir.³⁵ Fahreddin Râzî (606/1209), Kadı Beydâvî (691/1286) ve Ebu Hayyân (745/1344) ve Ebussuûd Efendi (982/1574) gibi müfessirler de aynı görüşü paylaşarak mezkûr yaklaşımları zorlama ve tekellûf olarak nitelemişlerdir.³⁶ Buna karşın bazı dilliler ise, kelimenin Arapça olduğu düşüncesinden hareketle, etimolojik kökeni ile ilgili bazı açıklamalar getirmişlerdir. İlk dönem dillilerden Ferra'ya (144/761) göre 'Tevrat', ziya ve nur anlamına gelir. Nitekim çakmak çakılıp ateş görüldüğü zaman "وَرِي الرَّئِدُ" denilmektedir. Yine aynı manayı ifade etmek üzere, "وريت بك زنادي" denir ki "Senin vesilenle benim için iyilikler görüldü" demektir. İşte Tevrat'ta hak ve hakikat zahir olduğu için söz konusu kutsal kitaba bu isim verilmiştir.³⁷ Kelimeye Arapça köken arayan diğer bir kısım dilliler ise, "Tevrat'ın tevriye ve tariz manasına geldiğini söylemektedirler. Nitekim dilde, sözü tevriye ve tarizli ifade etmek manasına "وَرِيْتُ فِي الْكَلَامِ" denilmektedir. Hz. Peygamberle (a.s) ilgili olarak "إِذَا أَرَادَ سَفَرًا وَرَىٰ بَعِيرَهُ" (Askeri sefere çıkmak istediğinde başkasından gizlerdi.) şeklinde ifade edilmiştir. Bir kutsal kitap olan Tevrat'ta tevriyeli ve tarizli ifadeler çok olduğu için böyle isimlendirilmiştir.³⁸ el-Müerric es-Sedusi (195/810) ve Zeccac'ın (311/923) da bu görüşte olduğu kaydedilmiştir.³⁹ Bu görüş sahipleri kelimenin uğradığı ibdal ve kalb değişikliklerini

²⁸ Al-i İmrân 3/3; 48, 50, 65, 93.

²⁹ el-Mâide 5/43, 44, 46, 66, 68, 110.

³⁰ el-A'raf 7/157.

³¹ et-Tevbe 9/11.

³² el-Feth 48/29.

³³ es-Saf 61/6.

³⁴ el-Cum'a 62/5.

³⁵ Zemaşşeri, *el-Keşşâf*, I, 335.

³⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 131; Beydâvî, Kadı Nasıruddin Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1418, II, 5; Ebussuud, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdü Akli's-Selîm İlä Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ts.), II, 4; Ebu Hayyan, el-Endelûsi, *el-Bahru'l-Muhîr*, thk. Sıtkı Muhammed Cemil, Beyrut: Dâru'l-Fikr, III, 5.

³⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VII, 131.

³⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Semîn Halebî, Ebu'l-Abbas Şihâbüddîn, *ed-Dürü'l-Masûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât, (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, ts.), III, 18.

³⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr*, III, 6.

göstererek, onu “فُوَعَلَّةٌ، تَفْعَلَةٌ، تَفْعَلَةٌ” vezinlerinden biriyle ilişkilendirmektedirler.⁴⁰ Tüm dünya dillerinin birbirinden etkilendiği bir vakıa olduğuna göre kelimeye Arapça köken aramak yerine onu İbranice aslı ile düşünmek daha isabetli görünmektedir. Buna göre Tevrat, İbranice Torah kelimesinin, “öğretmek” anlamındaki “y-r-h” kökünden öğreti veya talimat manasına gelmektedir. Akide ve öğreti anlamını içeren Tora, bu ismi muhtevasından almaktadır. Bununla beraber Helenistik dönem Yahudileri kavramı Yunancaya “kanun, şeriat” olarak çevirdiler.⁴¹ Şu halde İbranice asıllı olan kelimenin, İsrail oğullarının hayatlarını düzenleyen ilahi kanun ve nizamname manasını taşıdığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Araf suresi hariç kelimenin bütün diğer kullanımları Medenî surelerde yer almaktadır. Kelimenin ağırlıklı olarak Medeni surelerde yer alması, o günkü Medine nüfusunun önemli bir parçası olan Yahudiler dikkate alındığında, Medine Yahudileri vasatında kullanıldığını ortaya koymaktadır. Kur'an'ın, Ehl-i Kitaba yaptığı çağrılarını, onların Allah hakkında sahip oldukları tasavvurları eleştirmelerini de aynı vasatta kullandığını buna ilave edelim. Öte yandan Mekke ortamında Kur'an'ın doğrudan muhatap alacağı Yahudi veya Hıristiyan kitle mevcut değildi. Diğer başka konularda olduğu üzere, bu sosyal gerçekliğin de Kur'an diline yansımalarını müşahade edebilmekteyiz. Şu halde Kur'an'ın “Tevrat” kelimesini her kullandığında, bir şekilde o günkü Medine Yahudilerinin ellerinde tuttıkları kutsal metinlere işaret etmiş olduğunu anlamamız için bir engel yoktur. Dinler tarihi araştırmalarının Eski Ahit metinlerinin en geç M.Ö üç yüzlü yıllarda oluştuğu şeklindeki tespitini dikkate alırsak, bu tarihten M.S yedinci yüzyıl olan Kur'an çağına gelinceye değin yaklaşık dokuz yüz yıllık bir zaman diliminin geçmiş olduğunu görürüz. Buna göre Kur'an'ın hitap ettiği Medine Yahudilerinin elinde Torah'ın yanında diğer Eski Ahit (Tanah) metinlerinin bulunduğunu kabul etmemiz yanlış olmayacaktır. Fakat bütün bunlar, Kur'an'ın “Tevrat” dediği vakit Eski Ahit'in yahut Tanah'ın bütün kitaplarını kastettiği şeklindeki kanaati kesin olarak doğrular mı? Bizce hayır. Çünkü Yahudilerce ilk beş kitabın diğer kitaplara nazaran çok daha özel bir konumda olduğuna yukarıda yer vermiştik. Gerçekten başta on emir olmak üzere, yeme-içme, kısas ve recim gibi hükümlerin, ilk beş kitap içinde yer almış olması, Eski Ahit'in bu kısmının Yahudiler için önemini daha da artırmaktadır.⁴² Bu bağlamda Torah (Tevrat) kelimesi, kanun ve yasalara delalet etmesi itibarıyla, ilk beş kitapla isim-müsemma açısından son derece uygunluk

⁴⁰ Semîn Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, III, 18.

⁴¹ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14446-torah> (05.12.2013); Harman, *agm*, s.27.

⁴² Kur'an'ın değişik yerlerinde değinilen temel emir ve yasaların, on emir kapsamında Tevrat'ın Çıkış ve Levililer bölümlerindeki karşılıkları için bkz. Mustafa Öztürk, *Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), s.151.

göstermektedir. Nitekim Tevrat'ın, İbranice bir kelime olarak şeriat ve nâmûs anlamına geldiğini belirten Reşid Rıza (1935), ilk beş kitabın Yahudiler için önemine değindikten sonra "Kur'an örfünde Tevrat, Allah'ın Musa'ya indirdiği vahiydir." demektedir.⁴³ O halde bizce Kur'an'ın Tevrat demekle ilk beş kitabı, yani Eski Ahit'in Torah'ını (veya Musa'nın kitabını) işaret ettiği görüşünü gözden uzak tutmamak gerekir. Bunu daha iyi anlamak için öncelikle Kur'an'da Tevrat'ın içeriğine dönük yapılan atıflara bakmak ve bunların bugünkü Eski Ahit'in hangi kitaplarına taalluk ettiğini görmek gerekmektedir.

2. Kur'an'ın Tevrat'ın içeriğine dair atıfları

Yukarıda Tevrat kelimesinin Kur'an'da on sekiz defa geçtiğine değinilmişti. Kur'an bu ayetlerin bazılarında sadece Tevrat'ın adından bahsedip geçmemekte bir de Tevrat'ın içeriğine dair referanslarda bulunmaktadır. Söz konusu atıf ve referansların, Tevrat'taki karşılıklarını tespit etmek de "Tevrat"la neyin kastedildiğini anlamak açısından önem arz etmektedir.⁴⁴

Bunları şu şekilde karşılaştırmak mümkündür. Helal-haram yiyecekler konusunda Kur'an'ın şu ayetlerle Tevrat'a bazı atıflarda bulunduğunu görmekteyiz:

*"Tevrat'ın indirilmesinden önce, İsrail'in (Ya'kub'un) kendisine haram kıldıkları dışında, yiyeceğin her türlü İsrail oğullarına helâl idi. De ki: Eğer doğru sözlü iseniz, o zaman Tevrat'ı getirip onu okuyun."*⁴⁵

Kur'an'ın bu ayetine paralel şekilde Tevrat'ta şu ifadeler rastlamaktayız:

"Ve Yakup yalnız başına kaldı; ve seher sökünçeye kadar, bir adam onunla güreşti. Ve onu yenmediğini görünce uyluğunun başına dokundu ve onunla güreşirken Yakup'un uyluk başı incindi. Ve dedi: Bırak gideyim, çünkü seher vakti oluyor. Ve dedi: Beni mübarek kılmadıkça seni bırakmam. Ve ona dedi: Adın nedir? Ve o dedi; Yakup. Ve dedi: Artık sana Yakup değil, ancak İsrail denilecek, çünkü Allah ile insanlarla uğraşmış yendin... Bunun için bugüne kadar İsrail oğulları uyluk başı üzerindeki kalça adalesini yemezler, çünkü Yakup'un uyluk başına kalça adalesine dokundu"⁴⁶

⁴³ Muhammed Reşid b. Ali Rıza, *Tefsîru'l-Menâr*, (Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye: 1990), III, 129.

⁴⁴ Bizim buradaki karşılaştırmalarımız Kur'an'ın doğrudan Tevrat adını anarak işaret ettiği konular üzerinden olacaktır. Çünkü çalışmamız Tevrat kavramının neye delalet ettiği ile ilgilidir. Daha geniş karşılaştırmalar için bkz. Hakan Uğur, *Tevrat'ın Kur'an Arzı*, Bursa: Emin Yayınları, 2001.

⁴⁵ Âl-i İmran 3/93.

⁴⁶ Tekvin 32/24-32.

Yahudi şeriatında uyluk başı üzerindeki kısma ait etin yenmemesi kuralı, Yakup'dan kalan bir yasak olarak ve haram-helal yiyecekler konusundaki ilk kural olarak kabul edilmektedir.⁴⁷

Yine Kur'an'da Yahudilere haram kılınan yiyeceklerden şu şekilde bahsedilmektedir:

*"Yahudilere bütün tırnaklı hayvanları haram kıldık. Sırtlarında yahut bağırsaklarında taşıdıkları ya da kemiğe karışan yağlar hariç olmak üzere sığır ve koyunun iç yağlarını da onlara haram kıldık. Bu, zulümleri yüzünden onlara verdiği-miz cezâdır. Biz elbette doğru söyleyeniz."*⁴⁸

Bu ayetin Tevrat'ta tekabül ettiği ifadeler ise şu şekildedir:

"Ve Rabbe ateşle yapılan takdime olarak takdimesini ondan arz edecek; içleri kaplayan yağı ve içler üzerinde olan bütün yağı ve iki böbreği ve onların üzerinde bütün yağı ve iki böbreği ve onların üzerinde belin yanında olan yağı ve karaciğer üzerinde olan zarı böbreklerle beraber ayıracak. Ve kâhin onları mezbahta yakacak; hoş koku olarak ateşle yapılan takdime yiyeceğidir. Bütün yağ Rabbindir. Ne-sillerinizce bütün meskenlerinizde ebedi kanun olacak: İç yağı ve kan hiç yeme-yeceksiniz."⁴⁹

Bir başka atıf ise zina cezasıyla ilgilidir. İlgili ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır:

*"İçinde Allah'ın hükmü bulunan Tevrat yanlarında olduğu halde nasıl seni ha-kem kılıyorlar da sonra, bunun arkasından yüz çevirip gidiyorlar? Onlar inanmış kimseler değildir."*⁵⁰

Ayet-i kerimeden anlaşılacağı üzere Ehl-i kitap, Allah'ın Tevrat'taki hükmünü uygulamama gayesiyle aralarında hüküm vermesi için peygamberimize müracaat etmişler, Allah da onların bu samimiyezsizliklerini kınamıştır. Rivayete göre Yahudilerden bir kadın ve erkek zina etmişti. Onlar, zinanın hükmü Tevrat'ta bulunmasına rağmen ola ki daha hafif bir ceza yolu bulunur düşüncesiyle Peygam-

⁴⁷ Mehmet Paçacı, *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?*, (Ankara: Ankara Okulu, 2000), s.104. Tevrat'ın son derece antropomorfik tanrı tasvirine mukabil, tefsirlerimizde Hz. Yakup'un kendine yemeyi haram kılması farklı bir bağlamda anlatılmaktadır. Buna göre Yakup (a.s), "İrkunese" denilen siyatik hastalığına yakalanmıştır. Geceleri ağrısından uyuyamıyordu. Kendisi, iyileştiği takdirde en sevdiği yemeği; uyluk kısmını yememeyi nezretmişti. Nitekim iyileşince de öyle yaptı. Bkz. Taberî, *Câmi'ü'l-Beyân*, III, 348-149;İbn Kesir, *Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme, (Riyâd: Dâru Taybe,1999), II, 76.

⁴⁸ el-En'am 6/146

⁴⁹ Levililer 3/14-17

⁵⁰ el-Mâide 5/43

berimize gelmişlerdi. Peygamberimiz de kitaplarında zinanın cezası ile ilgili olarak ne bulunduğunu sormuş kendilerinden ‘tecbih’⁵¹ cevabını almıştı. Oysa Tevrat’ta bunun cezası ‘recm’di. Nitekim içlerinden bir genç daha sonra bunu itiraf etmişti. İşte ayet-i kerime bu olay üzerine inmişti.⁵² Ayet-i kerime sebab-i nüzulüyle beraber değerlendirildiğinde Tevrat’ta recmin zina cezası olarak yer aldığı anlaşılmaktadır.

Tevratta söz konusu cezayı Tesniye Bap 32’de şu şekilde görebilmekteyiz:

“Eğer bir adam başka birinin karısıyla yatarken yakalanırsa, hem kadınla yatan adam, hem kadın, ikisi de öldürülecek. İsrail’den kötülüğü atacaksın.”

Yine Levililer Bap 20’de “Bir başka birinin karısıyla, yani komşusunun karısıyla zina ederse hem kendisi hem zina ettiği kadın kesinlikle öldürülecektir...” denilmektedir.

Kur’an’da Tevrat’ın içeriğine ilişkin bir başka atıf, kısas hükmüyle ilgili olup bir ayette konuya şu şekilde değinilmektedir:

“Tevrat’ta onlara şöyle yazdık: *Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Yaralar da kısastır (Her yaralama misli ile cezalandırılır). Kim bunu (kısası) bağışlarsa kendisi için o keffâret olur. Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir.*”⁵³

Söz konusu ayet-i kerimenin, Levililer 24: 19-21’e paralel düştüğü görülmektedir:

“Bir kimse bir adamı vurursa mutlaka öldürülecektir. Ve bir hayvanı vuran, can yerine can olarak onu ödeyecek. Ve bir kimse komşusunu sakatlarsa, kendisine de yaptığı gibi yapılacaktır. Kırık yerine kırık, göz yerine göz, diş yerine diş olmak üzere, adamı nasıl sakat ettiyse, kendisine de öyle edilecektir.”

Yine Kur’an-ı Kerim’de Tevrat içeriğine yapılan atıflardan birisi Hz. Peygamberin (a.s) önceki ilahi kitaplarda müjdelenmesi bağlamında gelmiştir. Kur’an, Tevrat ve İncil’deki bu beyanlardan ötürü Yahudilerin Hz. Peygamberi (a.s) öz oğulları gibi bildiklerini⁵⁴, Benî İsrail âlimlerinin buna tanık olduğunu⁵⁵ ifade etmektedir. Söz konusu ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: “Onlar, yanlarındaki Tevrat’ta ve İncil’de yazılı buldukları Resûle, o ümmî peygambere uyan kimselerdir. O, onlara iyiliği emreder, onları kötülükten alıkoyar. Onlara iyi ve temiz

⁵¹ Tecbih: Yüzü siyaha boyama, eşek üzerine ters bindirme ve dövme.

⁵² Ebû Dâvud, Hudûd 26; ayrıca bkz. Taberi, *age*, IV, 588; Vâhidî, Ali b. Ahmed, çev. Necati Tetik, Necdet Çağıl, *Esbâb-ı Nüzûl*, (Erzurum: İhtar, ts.), s.206.

⁵³ el-Maide 5/45.

⁵⁴ el-Bakara, 2/146; el-Enâm, 6/20.

⁵⁵ eş-Şuara, 26/197.

şeyleri helâl, kötü ve pis şeyleri haram kılar. Üzerindeki ağır yükleri ve zincirleri kaldırır.”⁵⁶

Torah'ta, Hacer'in oğlu Hz. İsmail'in soyuna nübüvvet bahşedileceğine dair dikkat çekici ifadeler yer almaktadır.

“Ve İsmail'e gelince, seni işittim, işte onu mübarek kıldım ve onu semereli edeceğim, ve onu ziyadesi ile çoğaltacağım; on iki beyin babası olacak ve onu büyük bir millet yapacağım.”⁵⁷

“Ancak Tanrı İbrahim'e, "Oğlunla cariyen için üzülmeye." dedi. Sara ne derse, onu yap. Çünkü senin soyun İshak'la sürecektir. Cariyenin oğlundan da bir ulus yaratacağım, çünkü o da senin soyun.... Allah'ın meleği göklerden Hacer'e, "Neyin var, Hacer?" diye seslendi, "Korkma! Çünkü Allah çocuğun sesini duydu. Kalk, oğlunu kaldır, elini tut. Onu büyük bir ulus yapacağım." Sonra Allah Hacer'in gözlerini açtı, Hacer bir kuyu gördü. Gidip tulumunu sui le doldurdu, oğluna içirdi. Çocuk büyürken Allah onunlaydı. Çocuk çölde yaşadı ve okçu oldu. Paran Çölü'nde yaşarken annesi ona Mısırlı bir kadın aldı.”⁵⁸

“Onlar için kardeşleri arasından, senin gibi bir peygamber çıkaracağım ve sözlerimi onun ağzına koyacağım ve ona emredeceğim her şeyi onlara söyleyecek.”⁵⁹

Belki Kur'an'daki Tevrat içeriğine dair daha geniş ve müstakil bir çalışma yapılabilir. Ancak Kur'an'ın Tevrat ismini zikrederek verdiği bu atıfların, genel olarak Eski Ahit'in ilk beş kitabında yani Torah'ta karşılıklarının olduğunu görmekteyiz. Bu durumda Kur'an'ın Tevrat demekle aslında Musa'ya verilen kitabı yani Torah'ı işaret ettiği anlaşılmaktadır.

3. Tevrat'ın indirilmesi

Kur'an-ı Kerim'de, Tevrat'ın Allah tarafından indirilen bir kitap olduğunu vurgulayan ayetler bulunmaktadır. Bu ayetler, Tevrat'ın indirilişine dair kesin bir tarih ortaya koymasa da konumuza ışık tutacak özellikler taşımaktadırlar. Al-i İmran suresinin üçüncü ayetinde şöyle buyrulmaktadır:

نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَأَنزَلَ التَّوْرَةَ وَالْإِنجِيلَ

“O, sana kitabı hak ve kendisinden öncekileri doğrulayıcı olarak peyderpey indirdi. Daha önce Tevrat'ı ve İncil'i de insanlar için birer hidayet olarak indirdi.”⁶⁰

Bu ayet-i kerimede Tevrat ve İncil'in indirilmesi, “inzal” kelimesi ile ifade edilmektedir. Her iki kitap da ortak bir fiilin (inzâl) nesnesi durumundadır. Yine

⁵⁶ el-Araf, 7/157.

⁵⁷ Eski Ahit, Tekvin 17.

⁵⁸ Tekvin, 21.

⁵⁹ Tesniye, Bâp 18.

⁶⁰ Âl-i İmran, 3/3.

ifadenin, Kitab-ı mukaddesin tüm kitapları için kullanılması uzak bir ihtimaldir. Çünkü yüzyılları kapsayan bir zaman dilimine tekâbül eden tüm Eski Ahit kitaplarının, tek bir fiille ifade edilmesi makul gözükmemektedir. Buna göre Tevrat da tıpkı İncil gibi belli bir zaman diliminde indirilmiş özel ve müstakil bir kitaptır.

Diğer taraftan, aynı ayet-i kerimede Kur'an'ın tef'îl kalıbındaki "tenzîl"le, Tevrat ve İncil'in ise if'âl vezninde "inzâl" kelimesi ile ifade edilmesi dikkat çekmektedir. Nitekim aradaki nükteyi yakalayan kimi müfessirler, ayeti tefsir ederken, Kur'an'ı önceki ilahi kitaplardan ayıran "tedricilik" özelliğine değinmişlerdir. Buna göre önceki ilahi kitaplar tek seferde indirilmişken Kur'an ise ayet ayet, sure sure indirilmiştir.⁶¹ Müfessirlerin dil eksenli yaptıkları bu yorumlar isabetli ise, orijinal Tevrat'ın bir defada toplu olarak indirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da onun farklı zamanlarda değil de belli bir zaman diliminde indirildiğini gösterir ki mevcut Eski Ahit kitaplarının hepsi için bunu düşünmek mümkün olmaz.⁶² Hz. Musa'nın (a.s) Sina Dağında kırk gece kalması⁶³ ve geriye kendisine gelen vahiylerin yazıldığı levhalarla dönmesi de bu kanaati desteklemektedir. Hz. Musa'nın, Allah'tan vahiy aldığı bu kırk günlük süre, Tevrat'ın Hz. Musa'ya toplu olarak verildiğini kabul etmemiz için yeterlidir.⁶⁴ Nitekim Kur'an-ı Kerim'de

⁶¹ Zemaşeri, *el-Keşşâf*, I, 336; el-Kurtubi, Ebu Abdillâh Muhammed, *Câmi'u Li Ahkâmi'l-Kur'an*, (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964), IV, 5; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, II, 5; Ebussuûd, *İrşâdu Akli's-Selîm*, II, 4; Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'îl-Mesânî*, (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye), 1415/1994, II, 75.

⁶² Kur'an'ın gerek Hz. Peygambere (a.s) nüzulü gerekse diğer insanlara intikalinde birincil yöntem 'hıfz' olup, kitâbetten önce gelmektedir. Şüphesiz, hıfz, ümmî bir toplum içinden seçilen ümmî bir peygamberin durumuna uygun düşen bir yöntemdir. Gelen vahiyler öncelikle Hz. Peygamberin (a.s) hafızasına nakşediliyordu. O dönemde yazının fazla gelişmemiş olması da ümmî toplum içinde "hıfz"ın önemini artıran bir etkendi. Kur'an'ın Hz. Peygambere (a.s) iniş keyfiyeti, bu yönüyle Tûr-i Sina'da levhalara yazılan vahiylerden farklılık oluşturmaktadır. Musa'ya gelen vahiylerin kaydında yazının ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Yine sarayda yetişen Hz. Musa'nın okuma yazma becerisinin iyi düzeyde olduğunu anlayabiliriz. Kur'an'ın Hz. Peygambere (a.s) nüzulündeki bu farklı durumun değişik itirazlara konu olduğu görülmektedir. Elinde kalem, kâğıt gibi yazı malzemesi olmayan bir peygamberin, zihninde muhafaza edilen ayetleri okuması, kimileri için şaşırtıcı gelmiştir. Nitekim bu kimseler gökten elleriyle tutup gözleriyle görecekları bir kitap indirilmesini istemişlerdi. (En'am, 6/7) Hıfzın, Kur'an'ın insanlara intikalindeki bu rolü, Kur'an'a tarih boyunca hiçbir kitaba nasip olmayacak bir hususiyet kazandırarak, Kur'an hafızlığının kurumsallaşmasını sağlamıştır.

⁶³ el-Bakara, 2/51; el-Araf, 7/142.

⁶⁴ İtkân sahibi Süyûtî, tencimi, Kur'an'ı önceki ilahi kitaplardan ayıran bir özellik olarak zikrettikten sonra bu kanaatin âlimler arasında icmâ derecesinde kabul görüp meşhur olduğunu belirtmektedir. (Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, I, 324) Müfessir Âlûsî de, İbn Kemal'in, önceki kitapların topluca indirildiğine dair Kur'an ve sünnetten delilin olmadığı, Tevrat'ın on sekiz senede indirildiği şeklindeki görüşünün eksik mütalaanın bir sonucu görmekte. Bkz. Âlûsî, *Rûhu'l-Beyân*, X,16. Gerçekten Kur'an'a yöneltilen itirazlardan birinin onun tencimi ile ilgili olduğu görülmektedir. Kur'an'a inanmayanlar, Kur'an'ın peyderpey gerçekleşen nüzul tarzını garipsemişler ve "topluca indirilseydi ya" iddiasında bulunmuşlardır. (Furkan, 25/32) Kur'an tarafından cevaplandırılan bu itirazların arka planında, önceki ilahi kitapların nüzulü ile ilgili

Musa'ya verilen bu levhalarda her şeyin ayrıntısıyla yazıldığı şöyle ifade edilmektedir: *"Musa için, levhalarda her şeye dair bir öğüt ve her şeyin bir açıklamasını yazdık. Şimdi onları ciddiyetle alın, kavmine de emret. Onları en güzeliyle alsınlar. Yakında size fâsıkların yurdunu göstereceğim."*⁶⁵

Yine Âl-i İmran suresinin 47-50. ayet-i kerimelerinde, Hz. İsa'dan bahsedilirken kendisinin İsrail oğullarına gönderilen bir elçi olduğu, ona İncil'in yanında Tevrat'ın öğretildiği ve yine onun kendinden önceki Tevrat'ı tasdiklediği ifade edilmektedir.⁶⁶ Eğer Tevrat, iddia edildiği gibi tüm Benî İsrail peygamberlerine gönderilen ilahi mesajları işaret ediyorsa, Kur'an niçin bir Benî İsrail peygamberi olan Hz. İsa'nın İncili ile Tevrat'ı ayrı ayrı zikretmektedir? Niçin İsa'yı, kendinden önceki Tevrat'ı tasdikleyici bir elçi olarak nitelemektedir? İkisi de Benî İsrail içinden gönderilmiş bir peygamberdir ancak Tevrat daha önce gönderilmiş ilahi bir kitaptır.

Tevrat'ın inişine ilişkin diğer bir ayet-i kerime şöyledir: *"Ey Ehl-i kitap, niçin İbrahim hakkında tartışıp duruyorsunuz? Oysa Tevrat da İncil de ondan sonra indirilmiştir. Siz hiç düşünmüyor musunuz? İşte siz böyle kimselersiniz! Diyelim ki biraz bilginiz olan şey hakkında tartıştınız. Ya hiç bilginiz olmayan şey hakkında niçin tartışıyorsunuz? Allah bilir, siz bilmezsiniz."*⁶⁷

Bu ayet-i kerime, Yahudi ve Hıristiyanların İbrahim (a.s) hakkında çekişmeleri üzerine nazil olmuştur. Her iki kesim de Hz. İbrahim'in (a.s) kendilerinden olduğunu iddia etmiştir. Allah da yaptıkları bu tartışmanın gereksizliğine ve tutarsızlığına dikkat çekmiş buna delil olarak da Tevrat ve İncil'in Hz. İbrahim'den sonra nazil olduğunu göstermiştir. Kur'an'ın bu beyanına göre Tevrat'ın Hz. İbrahim'den sonraki belli bir dönemde nazil olduğunu anlamış olmaktadır. Şu halde bu veriye göre hem Hz. İbrahim'e gelen ilahi mesajlar Tevrat'ın dışında kalmakta hem de Tevrat'ın belli bir zamanda nazil olan kitap hüviyetinde olduğu

bilinen kabuller yatmaktadır. Buna göre gece gündüz, sabah akşam, yaz kış parça parça inişi ifade eden tencim, Kur'an'ın bir alâmet-i farikası olmuştur. Ferra, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî ve dğr., (Mısır: Dâru'l-Mısriyye, ts.) II, 267; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, XIX, 265; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm*, VI, 109. Öte yandan Yahudiler arasında geleneksel kabul de Tevrat'ın bir bütün olarak Musa'ya Tur dağında indirildiği yönündedir. Bununla beraber tarihsel süreçte bu hâkim görüşe muhalefet edenler de olmuştur. Bkz. Adil Öksüz, *Ceza Hükümleri Açısından Tevrat ve Kur'an*, (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları), 2006, s.46; Hakan Uğur, *Tevrat'ın Kur'an'a Arzı*, s.44.

⁶⁵ el-Araf, 7/145. Hz. Musa'ya verilen bu levhaların yani otantik Tevrat metninin kemiyeti ile ilgili tefsirlerde çok şey nakledilmiştir. Kur'an'ın beyanlarından bu levhaların adedini veya levhalarda yazılı ayetlerin sayısını bilmiyoruz. Birçok ekleme ve çıkarmaların yapıldığı muharref Tevrat'ın tüm muhtevasını ölçü almak da mümkün değildir. Fakat Kur'an ayetinin zahirinden bu levhalarda İsrail oğullarının ihtiyaç duyacağı her türlü öğüt ve ahkâmın ayrıntısıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIV, 360.

⁶⁶ Âl-i İmrân, 3/47-50.

⁶⁷ Âl-i İmrân, 3/65-67.

anlaşılmaktadır. Şu ayetin delaletiyle de Tevrat'ın İsmail, İshak ve Yakub (a.s) sonrasında nazil olmuş bir kitap olduğunu anlayabiliriz: “Yoksa siz, “İbrahim de, İsmail de, İshak da, Yakup ile Yakup oğulları da Yahudi ya da Hıristiyan idiler” mi diyorsunuz? De ki, “Siz mi daha iyi biliyorsunuz, yoksa Allah mı?”⁶⁸

Aynı minvalde gelen ayet-i kerimelerden biri de Yakup (a.s) ile ilgilidir. Bu ayet-i kerime de Tevrat'ın Hz. Yakup (a.s) sonrasında nazil olduğunun bir ifadesidir: “Tevrat indirilmeden önce, İsrail'in kendisine haram kıldığı dışında, yiyeceklerin hepsi İsrail oğullarına helâl idi. De ki: Eğer doğru söylüyorsanız, haydi Tevrat'ı getirip okuyun.”⁶⁹

Bu ayet-i kerime, Yahudilerle Müslümanlar arasında yaşanan tartışma ortamında nazil olmuştur. Kur'an-ı Kerim, Yahudilere zulüm ve taşkınlıkları nedeniyle önceden helal kılınan bazı şeylerin haram kılındığını beyan etmişti. Yahudiler bu ayet-i kerimeleri duyunca, kendilerini temize çıkarmak için reddettiler ve öfkelenildiler. Söz konusu şeylerin ilk defa kendilerine haram kılınmadığını, Nuh, İbrahim ve ondan sonraki dönemden beri haram kılındığını ve nihayet kendilerine de bu şekilde ulaştığını öne sürdüler.⁷⁰

Şu halde bu açıklamalar doğrultusunda “Tevrat”ın İsrail oğullarına gönderilmiş tüm peygamberlerin mesajlarını işaret ettiği kanaati eleştiriye açık bir durum arz etmektedir.

4. Vahiy bağlamında Hz. Musa'ya izafe edilen kavramlar

Tevrat'ın Hz. Musa'ya mahsus olarak nazil olan kitap olmadığını söyleyenler Kur'an'da suhuf, elvah, el-kitab gibi kavramların Musa ile ilişkilendirildiğini buna karşın Tevrat kelimesinin hiç bir şekilde Musa'ya izafe edilmediğini söylemektedirler. Şimdi ilgili kelimelerin Kur'andaki kullanımlarına daha yakından bakalım.

(1) “Musa'nın suhufu”

“Suhuf” kelimesi, bir şeyin açılıp, genişlemesine delalet eden s-h-f kökünden gelmektedir. Yine yeryüzüne (وجه الأرض) “sahîf”, insanın yüzündeki deriye “sahîfe” denir.⁷¹ Üzerine yazı yazılan şeye de “sahîfe” denilmektedir. Çoğulu

⁶⁸ el-Bakara, 2/140.

⁶⁹ Âl-i İmrân, 3/93.

⁷⁰ Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I, 386; Âlûsi, *Rûhu'l-Beyân*, II, 219.

⁷¹ el-Kazvîni, Ahmet b. Fâris b. Zekeriyya er-Râzî Ebu'l-Huseyn, *Mu'cemu Makâyîsi'l-Lüğa*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, (yy.: Dâru'l-Fikr, 1979), III, 334.

"sahâif", "suhuf" ve "suhf" olmak üzere birkaç şekilde de gelebilir.⁷² Zemaşşerî kelimeyi, üzerine yazı yazılan deri ya da sayfa parçası diye açıklamaktadır.⁷³

Kelime, müfret haliyle Kur'an'da yer almamakla beraber sekiz yerde "suhuf" şeklindeki çoğul haliyle geçmektedir. Bunlardan birinde "suhuf" kelimesi, doğrudan Hz. Musa'ya izafe edilmişken bir tanesinde ise hem Hz. İbrahim'e ve hem de Hz. Musa'ya beraber izafe edilmiştir. İlgili ayet-i kerimlerde şöyle buyrulmaktadır:

"Yoksa, Musa'nın ve ahdine vefa gösteren İbrahim'in sahifelerinde yazılı olanlar kendisine haber verilmedi mi?"⁷⁴

"Şüphesiz bu (anlatılanlar), önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır."⁷⁵

Kur'an'ın diğer yerlerinde ise söz konusu kavramla amellerin yazılı olduğu defterler⁷⁶, önceki kitaplar⁷⁷, Kur'an⁷⁸ kastedilmiştir. Beyyine suresi hariç kelimenin geçtiği Taha, Necm, Abese, Tekvir, Âlâ ve Müddessir surelerinin tamamı Mekki surelerdir. Mekki surelerdeki bu kullanımlar genel anlamda kitâb lafzından farklı bir mana taşımamaktadır. Nitekim "ilk sahifeler" tabiri, sonraki surelerde yerini kitâb veya kütüb lafzına bırakır. Bu çerçevede "Musa'nın suhufu" ifadesinin sonraki surelerde el-Kitâb ve "Musa'nın kitâbı"na dönüştüğünü görmekteyiz.⁷⁹ Bu durum bize Kur'an'ın kitab ve suhufu bazen birbirinden bedel olarak kullanabildiğini göstermektedir. Suhuf ve kitab arasındaki nüansı, yazı malzemesi ve yazıya yapılan vurgu ile izah eden yaklaşımlar da vardır. Buna göre yazılı bir metin için, yazılı olduğu malzeme açısından suhuf kelimesi kullanılırken, yazılı bir şey olması açısından kitâb denilmiş olmaktadır.⁸⁰

"Musa'nın suhufu" izafeti yerine Tevrat kelimesinin tercih edilmemesinin de nüzul ortamı ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz. Kur'an, şer'î ve ahkâma taalluk eden durumlarda daha çok Tevrat kelimesini tercih etmektedir. Medine döneminde, Müslüman-Ehl-i Kitab ilişkilerinin hukuksal boyutlarıyla kendini göstermesi, suhuftan (es-suhufu'l-ülâ) Tevrat'a hatta İncil'e doğru kavramsal bir değişime neden olmuştur. Nitekim Necm suresinde geçen "Musa'nın suhufu" ifadesi,

⁷² İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrem b. Ali Ebu'l-Fadl Cemalüddîn Muhammed, *Lisânu'l-Arab*, IX, 186, Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993; Rağıp el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s.476.

⁷³ Zemaşşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, (Beyrut: Dâru Sâdir: 2009), s.349.

⁷⁴ en-Necm 53/36.

⁷⁵ el-Alâ 87/18.

⁷⁶ et-Tekvir, 81/10.

⁷⁷ Taha, 20/133.

⁷⁸ Abese 80/13; Beyyine 98/2.

⁷⁹ Murat Sülün, "Kur'an'da Kitâb Kavramı ve Kur'an Vahiylere Kitaplaşması", MÜİFD, Sayı:13-14-15, 1995-1996-1997, s.62.

⁸⁰ Sülün, *ağm*, s.62.

vahiy ve nübüvvetin hakikati bağlamında gelmiştir. Vurgu önceki kitaplar gibi Kur'an'ın da aynı hakikati içermesine yöneliktir. Kelimenin Musa'ya izafe edilen diğer surede de aynı düzlemde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Siyak-sibak açısından Allah'ın yaratıcılığı, ahiret hayatının önemi, Allah'tan korkma ve felah bulma, öğütten kaçınma ve cezayı müstahak olma anlatıldıktan sonra sure, “Şüphesiz bu (anlatılanlar), önceki kitaplarda, İbrahim ve Musa'nın kitaplarında da vardır.” şeklinde sona ermektedir. Yani zikredilen bu hususlar, her ne kadar farklı dillerde nazil olsa da mana itibarıyla önceki vahiylerde de ifadesini bulmuştur.⁸¹ Bunlar, vahiy tarihi boyunca devam etmiş olup, Kur'an'ın önceki kitapları “tasdik edici” özelliği de bunun destekler mahiyettedir.⁸² Şu halde kitap ya da Tevrat yerine suhuf kelimesinin tercih edilmesi, bir isim tayin etmekten daha çok muktaza-yı hâlin bir gereği olarak kendisini göstermektedir. Kaldı ki Kur'an, kendisi için de suhuf nitelemesini kullanmaktadır.⁸³ Hukuki hükümlerde peygamberden peygambere bazı farklılıklar söz konusu olabildiğinden bağlam itibarıyla “Tevrat” kelimesine yer verilmeyişi son derece yerindedir.⁸⁴

(2) “Musa'nın Kitabı”

“Kitâb” kelimesi, bir cildi diğerine ipele iliştiirmek, bir şeyi bir şeye birleştirmek anlamına gelen “ketb” gibi mastardır. Nitekim “كتبت السقاء” (Tulumu bağladım) denilmektedir. Harfler, hat aracılığıyla birbirine eklendiği için yazıya “kitâb” denilmiştir.⁸⁵ “Kitap” kelimesi, Kur'an'da oldukça çok sayıda ve değişik manalarda kullanılmış bir kavramdır. Kelimenin böylesine geniş bir çerçeve içinde yer alması belki de “kitap” kavramını başlı başına bir araştırma konusu yapmayı gerektirecek niteliktedir.

Suhuf kelimesinin Musa'ya (a.s) az sayıdaki (iki yerde) izafetine mukabil, Kur'an'da yaklaşık on yerde “Musa'ya kitabı verdik” ifadelerine rastlamaktayız.⁸⁶ Ayrıca bir yerde Musa'ya indirilen kitaptan bahsedilmekte⁸⁷, bir yerde ise “Kitâbu Musâ” şeklinde izafetli yer almaktadır.⁸⁸

⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, XX, 24.

⁸² Muhsin Demirci, *Vahiy Gerçeği*, (İstanbul: İFAV, 1996), s.91.

⁸³ el-Beyyine 98/2; Abese, 80/13.

⁸⁴ “Musa'nın sahifeleri” ifadesiyle, Tevrat'tan evvel Hz. Musa'ya verilen on sahife olduğu şeklinde bir görüş daha nakledilmektedir. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VIII, 5768. Ancak biz, söz konusu kelimenin kendi bağlamı içinde değerlendirilmesini daha doğru bulmaktayız.

⁸⁵ Rağıp el-İsfehâni, *el-Müfredât*, s.699. Ayrıca bkz. el-Ezdi, Ebubekir Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Cemheretü'l-Lüğa*, Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987, I, 255; Cevherî, Ebu Nasr İsmail b. Hammâd, *es-Sihâh Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attâr, (Beyrut: Dâru'l-İlm, 1987), I, 208; Kazvîni, *age*, V, 158.

⁸⁶ el-Bakara 2/53,87; el-Enâm 6/154; Hüd, 11/110, el-İsra 17/2; el-Müminün 23/49; el-Furkan 25/35; el-Kasas 28/43; es-Secde 32/23; el-Fussilet 41/45.

⁸⁷ el-Enâm, 6/91.

⁸⁸ Hüd, 11/17

Kur'an'da "kitâb" üzerine kapsamlı bir araştırma yapan Sülün, Kur'an'da peygamberlerle ilişkilendirilen "Kitap verdik" ifadelerinin semavi kitap cinsi anlamına daha yakın durduğunu, örneğin "Tevrat'ı verdik" yerine "Kitabı verdik" ifadesinin kullanılmasının bu farklılıktan kaynaklandığını belirtmektedir.⁸⁹ Öte yandan şu ayet-i kerimelerde geçen kitâb kelimelerinin bu manada kullanıldığını söylememiz mümkündür:

"İnsanlar, tek bir ümmetti. Allah, nebilerini müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdi. O nebinin yanında insanların, aralarında ihtilaf ettikleri şeyde hakem olsun diye hakla kitabı indirdi..."⁹⁰

"Yahudiler dediler ki, Hıristiyanlar bir şey üzerinde değiller. Hristiyanlar dediler ki, Yahudiler bir şey üzerine değiller. Oysa onlar kitabı okuyorlar..."⁹¹

"Sen daha önce kitâb nedir, iman nedir bilmiyordun?"⁹²

"Kitâb, sadece bizden önceki iki topluluğa indirildi, demeyesiniz..."⁹³

"Andolsun, Nuh'u ve İbrahim'i elçi gönderdik. Peygamberliği ve kitabı bunların zürriyetleri arasına koyduk."⁹⁴

Şunu başta belirtelim ki, Musa'ya (a.s) verildiği bildirilen mezkûr kitabın Tevrat olduğuna dair müfessirler nezdinde bir görüş birliği vardır.⁹⁵ Müfessir Teberî, "Hani Musa'ya kitabı ve furkanı vermiştik" ayetini, "Hani Musa'ya levhalarda yazdığımız Tevrat'ı vermiştik ve onunla hakla batılın arasını ayırmıştık" şeklinde açıklamaktadır. O'na göre Tevrat'ı niteleyen "el-Kitâb", onun yerine ikâme edilmiştir.⁹⁶ Râğıp el-İsfehâni (425/1033) ise kelimenin lügat anlamına göndermede bulunarak çeşitli hükümleri cemettiği için Tevrat'ın böyle nitelendiğini belirtmektedir.⁹⁷ Farklı ihtimalleri gündeme getiren Fahreddin Râzî, kelimeyi "furkanla" beraber öncelikle Tevrat'ın sıfatı olarak değerlendirmektedir. Buna göre

⁸⁹ Sülün, *agm*, s.70.

⁹⁰ el-Bakara, 2/213.

⁹¹ el-Bakara, 2/112.

⁹² ez-Zuhruf, 43/52.

⁹³ el-Enâm, 6/156.

⁹⁴ Hadid, 57/26.

⁹⁵ Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, I, 71; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, I, 261, Ferra, I, 37; Ebu Ubeyde Mamer b. el-Müsenna, *Mecâzü'l-Kur'an*, thk. Fuat Sezgin, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1954) I, 40; Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim, *Bahru'l-Ulum*, (yy.: ts.), I, 52; Rağıp el-İsfehâni, *el-Müredât*, I, 191, Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 64, Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, 514; Kurtubi, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an*, I, 399, Ebussuud, *İrşâdu Akli's-Selim*, I, 102, İbn Âşûr, Muhammed b. Tahir b. Muhammed, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: ed-Dâru't-Tûniyye, 1984, I, 501, Şenkitî, Muhammed Emin b. Muhammed, *Advâu'l-Beyân*, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995, I, 37.

⁹⁶ Taberî, *Câmi'ul-Beyân*, II, 71.

⁹⁷ İsfehâni, *el-Müfredât*, I, 191.

el-Kitâb ve furkân kelimeleri, cömert ve cesur bir kişi için “رأيت الغيث والليث” (Yağmuru ve aslanı gördüm) demek gibi Tevrat’ın sıfatı olmaktadır.⁹⁸ Çağdaş müfessirlerden İbn Âşûr ise (1973) “el-Kitâb”dan maksat, Tevrat’tır. Kelimenin başındaki eliflâm ise ahd içindir.” demektedir.⁹⁹ Buna göre marife gelen “el-Kitâb” lafzı, bilinen muayyen bir kitâb olarak Tevrat’a işaret etmiş olmaktadır. Gerçekten “Musa’ya kitâbı verdik” ayetlerinin hepsinde kelime marife olarak gelmiştir. Nekre olarak Tevrat’ı niteleyen hiçbir “kitab” kelimesi kullanılmamıştır. Kur’an-ı Kerim’in başka yerlerinde de “el-kitâb” lafzının bilinen bir kitaba delalet edecek şekilde kullanıldığını görmek mümkündür. Örneğin şu ayet-i kerimelerde geçen “el-kitâb” lafızları, Kur’an’a delalet etmektedir:

“Sana kitabı indiren O’dur. O kitabın bir kısmında muhkem ayetler vardır ki onlar kitabın aslıdır...”¹⁰⁰

“Kuluna kitabı indiren Allah’a hamdolsun.”¹⁰¹

“Kitapta İbrahim’i de an...”¹⁰²

Şu halde Hz. Musa ile ilişkilendirilen “el-kitâb”ın temelde iki açıdan değerlendirilmesi mümkündür. “Musa’ya kitâbı verdik” demekle ya semavi kitap cinsine vurgu yapılmış olmaktadır ki Kur’an’da bunun başka örnekleri de vardır. Ya da ilgili yerlerde sürekli “el-kitâb” şeklinde marife olarak gelen kelime, Tevrat isminin yerine kullanılmıştır. Bizce kelimeyi her iki şekilde de anlamak mümkündür. Buna göre Musa (a.s) için kullanılan “kitabı verdik” ifadeleri, “Tevrat” ile “kitab” kavramları arasındaki bir ayrımın delili olamaz. Bu yüzden de “Tevrat” kelimesinin tüm Kitab-ı Mukaddesi karşıladığı görüşüne varılamaz.

Kur’an-ı Kerim’de önceki ümmetlere dair anlatılan kıssaların, Kur’an’ın önemli bir kısmını teşkil ettiği malumdur. Yine bu kıssalar içinde, en çok Hz. Musa kıssasının yer tuttuğu da bir gerçektir. Kur’an’da Benî İsrail içinden gönderilmiş pek çok peygamber adı zikredilirken bunlar içerisinde kıssası en çok anlatılan peygamber Hz. Musa’dır. Bu durum onun Benî İsrail içinde adeta önemli bir kilometre taşı niteliğinde olduğunu, kendisine verilen “el-Kitabın” da diğer Benî İsrail peygamberlerine gönderilen vahiylerin yanında mühim bir konumda bulunduğunu bizlere göstermektedir. Hz. Musa’dan önce Hz. Yakup, Hz. Yusuf... gibi peygamberlerin gönderilmesi de bu tespitimizi değiştirmemektedir. Şu ayet-i kerimeler Hz. Musa’ya verilen “el-kitab”ın Benî İsrail için ne kadar belirleyici ve başat bir konumda olduğunu ortaya koymaktadır:

⁹⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 514.

⁹⁹ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, I, 501.

¹⁰⁰ Âl-i İmran 3/6.

¹⁰¹ el-Kehf, 18/1.

¹⁰² Meryem, 19/41.

"Biz, Musa'ya Kitab'ı verdik ve: "Benden başkasını dayanılıp güvenilen bir rab edinmeyin" diyerek İsrailoğullarına bu Kitab'ı bir hidayet rehberi kıldık."¹⁰³

"Andolsun biz Musa'ya Kitap verdik, -(Resûlüm!) sen ona kavuşacağından şüphe etme- ve onu İsrailoğullarına hidayet rehberi kıldık."¹⁰⁴

"Andolsun biz, ilk nesilleri yok ettikten sonra Musa'ya, -düşünüp öğüt alsınlar diye- insanlar için apaçık deliller, hidayet rehberi ve rahmet olarak o Kitab'ı vermişizdir."¹⁰⁵

"Andolsun ki biz Musa'ya hidayeti verdik ve İsrailoğullarına, akıl sahipleri için bir öğüt ve doğruluk rehberi olan Kitab'ı miras bıraktık."¹⁰⁶

"Dediler ki, ey kavmimiz! Gerçekten biz Musa'dan sonra indirilen bir kitap indirdik..."¹⁰⁷

Kur'an-ı Kerim, Hz. Musa (a.s) sonrasına ilişkin olarak Hz. Davud-Zebur ve Hz. İsa-İncil dışında özel bir kitap-peygamber ilişkisinden bahsetmez. Bu durum bize Musa'ya verilen "el-Kitab"ın Hz. Musa (a.s) sonrası gelen peygamberler için de bağlayıcı olduğunu, sonra gelen bu peygamberlerin Hz. Musa (a.s) şeriatına tabi olduklarını göstermektedir. Kaldı ki, Hz. Davud'a verilen Zebur'un dünyevi ve şer'i düzenlemelerden çok hikemi ve akli mesajlar taşıyan bir kitap hüviyetinde oluşu hatta Hz. Musa'dan çok sonraları indirilen İncil'in de hemen hemen aynı özelliğe sahip oluşu Hz. Musa'ya (a.s) verilen söz konusu kitabın sahip olduğu, misyon ve fonksiyonunu daha da iyi ortaya koymaktadır. Bu manada Kur'an'ın Hz. Musa'ya verilen kitabı nitelerken nur, hüda gibi sıfatlar yanında "imam" olarak nitelemesi de dikkatimizi çeken bir husus niteliğindedir. İlgili ayet-i kerimelerde şöyle buyrulmaktadır:

"Rabbin tarafından (gelmiş) açık bir delile dayanan ve kendisini Rabbinden bir şahidin izlediği, ayrıca kendisinden önce, bir önder (imam) ve bir rahmet olarak Musa'nın Kitab'ı (elinde) bulunan kimse (inkârcılar gibi) midir? Çünkü bunlar ona (Kur'an'a) inanırlar. Zümrelerden hangisi onu inkâr ederse işte cehennem ateşi onun varacağı yerdir, bundan şüphen olmasın; zira bu, senin Rabbin tarafından bildirilmiş gerçektir; fakat insanların çoğu inanmazlar."¹⁰⁸

¹⁰³ el-İsra 17/2.

¹⁰⁴ es-Secde 32/23.

¹⁰⁵ el-Kasas 28/43.

¹⁰⁶ el-Mümin 40/53.

¹⁰⁷ el-Ahkâf 46/30.

¹⁰⁸ Hüd 11/17.

“Ondan önce de bir rahmet ve önder olarak Musa’nın kitabı vardır. Bu (Kur’an) da, zulmedenleri uyarmak ve iyilik yapanlara müjde olmak üzere Arap lisanıyla indirilmiş, doğrulayıcı bir kitaptır.”¹⁰⁹

Bu iki ayet-i kerimede geçen “imam” lafzı, “Dinde öncü ve model kılınmış, örnek alınmış, tabi olunacak bir model” şeklinde anlaşılmıştır.¹¹⁰ Sahip olduğu bu özelliğiyle Hz. Musa’ya verilen kitabın, bizim muamelat çerçevesine dâhil edebileceğimiz dünyevi ve şer’i düzenlemeler içermiş olduğunu anlamamız mümkün olmaktadır. Zira böylesi hâkim ve belirleyici konumda bulunan bir kitabın, insan hayatı ve beşeri ilişkilerde önemli şer’i düzenlemeler içermiş olması makul ve doğal olandır. Hal böyle olunca Kur’an’ın “Tevratta yazdık” diye işaretle bulunduğu kısas, helal-haram, recm gibi ahkâmın evleviyetle Hz. Musa kitabında yer almış olabileceği kabule değer görülmektedir. Mâide 44. ayet-i kerime “imam” olarak nitelenen Musa’nın kitabının bir tefsiri gibidir:

“Biz, içinde doğruya rehberlik ve nur olduğu halde Tevrat’ı indirdik. Kendilerini (Allah’a) vermiş peygamberler onunla yahudilere hükmederlerdi.”¹¹¹

Buna göre Allah (c.c), Hz. Musa’ya Tevrat’ı indirmiş ve bu kitap sonraki Benî İsrail Peygamberleri için de bir model teşkil etmiştir. Taberi’nin naklettiği bir rivayet de bu görüşümüzü desteklemektedir. Buna göre Hz. Musa’nın (a.s) vefatından sonra değişik peygamberler ona halef olmuştur. Ancak ilerleyen dönemlerde, Benî İsrail içinde yanlış işler iyice çoğalmış, Benî İsrail, Allah’a karşı verdikleri sözü unutmuştur. Öyle ki tapınacakları putlar dikmişler ve Allah’ı bırakarak onlara tapınmaya başlamışlardır. Bunun üzerine Allah, onlara İlyas’ı peygamber olarak gönderir. Musa’dan sonra gelen bu peygamberlerin hepsi, İsrail oğullarının Tevrat’tan unuttukları kısımları yeniden getirmekle gönderilmişlerdir.¹¹²

Şu ayet-i kerime de Musa ve kitabının sonraki peygamberler için belirleyici bir konumda olduğunu ve sonraki peygamberlerin onun getirdiklerinin takipçisi olduklarını göstermektedir.

“Andolsun biz, Musa’ya o kitabı verdik. Ondan sonra da peygamberleri ardı ardına gönderdik.”¹¹³

Benî İsrail içinden gönderilen son peygamber Hz. İsa’ya da Tevrat’ın öğretildiğini bildiren ayet-i kerime aslında Tevrat’ın kendisine İncil verilen Hz. İsa için de bir model niteliğinde olduğunu göstermektedir:

¹⁰⁹ el-Ahkâf 46/12.

¹¹⁰ Bkz. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, IV, 19; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm*, II, 215; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 189.

¹¹¹ el-Mâide 5/44.

¹¹² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, V, 294.

¹¹³ el-Bakara, 2/87.

*"Meryem: Rabbim! dedi, bana bir erkek eli değmediği halde nasıl çocuğum olur? Allah şöyle buyurdu: İşte böyledir, Allah dilediğini yaratır. Bir işe hükmedince ona sadece "Ol!" der; o da olur. Melekler, Meryem'e hitaben İsa hakkında sözlerine devam ettiler:) Allah ona yazmayı, hikmeti, Tevrat'ı, İncil'i öğretecek."*¹¹⁴

O halde bu ayetler ışığında Tevrat'ı evvela Hz. Musa'ya indirilen ilahi yasalar olarak anlamak ondan sonra gelen peygamberlerin de Hz. Musa'ya verilen bu yasaların takipçisi ve tabisi olarak görmek daha doğru bir tercihtir.

IV. SONUÇ

İslam kültüründe dört büyük ilahi kitap içinde Tevrat'ın Hz. Musa'ya (a.s) verilmiş bir kitap olduğu görüşü genel kabul görmüş bir yaklaşımdır. Ancak yakın zamanda bazı araştırmacılar, Kur'an'da geçen "Tevrat"ın Hz. Musa ve sonrasında nebilere ait tüm kitaplara tekabül eden yani Yahudilerce Tanah diye tesmiye olunan kitapları karşılayan bir kavram olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat serdedilen deliller Kur'an'a göre değerlendirildiğinde, mezkûr görüşün eleştiriye açık olduğu anlaşılmaktadır. Bizce bu konudaki yaygın kanaatin, daha isabetli olduğu görülmektedir. Çoğunluk Yahudiler için ilk beş kitabın diğer kitaplarla kıyaslandığında çok daha özel bir konumda olduğu, imana taalluk ettiği, "Musa'nın kitabı" olarak algılandığı bir gerçektir. Öte yandan Kur'an'da "Tevrat" adı kullanılarak Tevrat'ın içeriğine dair yapılan atıfların ilk beş kitapta karşılığının olduğu da dikkat çeken bir durumdur. Hz. Musa'ya izafe edilen "suhuf" ve "el-kitâb" gibi kavramlar, Kur'an bütünlüğü ve nüzûl ortamı bağlamında ele alınmalıdır. Buna göre ilk dönemlerde tercih edilen "suhuf" kelimesi ilerleyen süreçte "kitap"a dönüşmüştür. Hz. Musa ile anılan kitap kelimesi, ya genel olarak "semavi kitap cinsi"ni ya da ya da muhataplarca bilinmekte olan kitabı yani Tevrat'ı ifade etmektedir. Kelime, tüm müfessirlerce hep bu düzlemde değerlendirilmiştir. Bu durumda oluşumunu Kur'an'dan çok önce tamamlasa da Kur'an'da Tevrat anıldığında bununla mutlaka Yahudilerin elinde bulunan mevcut bütün kitapların işaret edildiğini anlama zorunluluğu olamaz. Ayrıca Musa'ya verilen kitabın Benî İsrail için "imam/model" olarak nitelenmesi, onda pek çok ayrıntılı hükümlere yer verilmesi ve Benî İsrail peygamberlerinin indirilen Tevrat'la hükmettiklerinin belirtilmesi de dikkat çeken bir husustur. Yine Kur'an ifadelerine göre Tevrat'ın Hz. İbrahim ve Yakup (a.s) sonrasında nazil olduğu kesindir. Daha başka ayetlerin de desteğiyle bunu çok daha sonraya Hz. Musa dönemine taşımamız mümkündür. Buna göre Tevrat'ın diğer Benî İsrail Peygamberlerine teşmil etmek mümkün olmaz. Şu halde Tevrat öncelikle Hz. Musa'ya indirilen ve

¹¹⁴ Al-i İmran 3/48

hayatın pek çok yönlerine dair sözü olan kitabın adı olmalıdır. Ondan sonra gelen peygamberler de Hz. Musa şeri'atine yani ona indirilen Tevrat'a tabi olmuşlardır.

Kaynakça

- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıssa-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ*, İstanbul: Bedir, 1966.
- Beydâvî, Kâdî Nâsıruddîn Ebu'l-Hayr Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418.
- Âlûsî, Ebu'l-Fadl Şihâbüddîn es-Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'ani'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî*, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Bucaille, Maurice, *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an*, (çev. Mehmet Ali Sönmez), İstanbul: DİB, 1987.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Cami'u's-Sahih*, İstanbul: Çağrı, 1992.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd, es-Sihâh -*Tâcü'l-Lüğa ve Sihâhu'l-Arabiyye-*, (Ahmed Abdülğafur Attâr), Beyrut: Dâru'l-ilm, 1987.
- Çelebi, Ahmed *Mukayeseli Dinler Açısından Yahudilik*, (çev. Ahmet M. Büyükcınar, Ömer Faruk Harman) İstanbul: Kalem, 1978.
- Demirci, *Kürşat Dinler Tarihinin Meseleleri*, İstanbul: İnsan, 1997.
- , *Dinlerin Dejenerasyonu*, İstanbul: İnsan, 1996.
- Demirci, Muhsin, *Vahiy Gerçeği*, İstanbul: İFAV, 1996.
- Ebü Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, Sünen, İstanbul: Çağrı, 1992.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Muhammed, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'ani'l-Kerîm*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Ebu Hayyân, el-Endelûsî, el-Bahru'l-Muhît (thk. Sıtkı Muhammed Cemil), Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Gündüz Şinasi, *Kur'an Kıssalarının Kaynağı Eski Ahit mi? Yapı, Muhteva ve Kaynak Açısından Torah Kıssaları*, OMÜİFD, 1998, s:10, ss.49-88.
- Ebu Ubeyde, Mamer b. el-Müsenna, *Mecâzü'l-Kur'an*, (thk. Fuat Sezgin), Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1954.
- Ezdî, Ebubekir Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd, *Cemheratü'l-Lüğa*, Beyrut: Daru'l-İlm, 1987.
- Farsi. Moşe, *Türkçe çeviri ve açıklamalarıyla Tora ve Aftara*: Bereşit, İstanbul : Gözlem Gazetecilik Basın Yayın A.Ş., 2002.
- Ferra, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd, *Meânî'l-Kur'an*, (Ahmed Yusuf en-Necatî ve diğerleri), Mısır: Dâru'l-Mısıryye, ts.
- Halebî, Semîn, Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn, ed-Dürrü'l-Masûn, (thk. Ahmed Muhammed el-Harrat), Dımeşk: Dâru'l-Kalem, ts.
- Harman, Ömer Faruk, "Tevrat'ın Yahudilikteki Yeri ve Tevrat'a Yönelik Tenkit Faaliyeti", *Bütün Yönleriyle Yahudilik Sempozyumu*, Ankara: 2012, ss.27-38.

- İbn Âşûr, Muhammed b. et-Tâhir b. Muhammed, et-Tahrîr ve't-Tenvîr, Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer, Tefsîrû'l-Kur'ani'l-Azim,(thk. Sâmî b. Muhammed Selâme), yy: Dâru Taybe, 1999.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl Cemaleddîn Muhammed, Lisânü'l-Arab, Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbn Mace, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, Sünen, İstanbul: Çağrı, 1992.
- İsfehânî, Rağîb Ebu'l-Kâsım el-Huseyn b. Muhammed, (thk. Safvan Adnan Davudî), el-Müfredât Fî Garîbî'l-Kur'an, Cidde:1997.
- İslamoğlu, Mustafa, Yahudileşme Temayülü, İstanbul: Denge,1998.
- Kazvîni, Ahmet b. Fâris b. Zekerîyya er-Râzî Ebu'l-Huseyn, Mu'cemu Makâyisi'l-Lüğa, (thk. Abdüsselam Muhammed Harun), yy.: Dâru'l-Fîkr, 1979.
- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed, el-Câmi'u Li Ahkâmî'l-Kur'an, Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Kuzgun, Şaban, Dört İncil Farklılıkları ve Çelişkileri, İstanbul: Fazilet, 2008.
- Küçük, Abdurrahman & Tümer Günay, Dinler Tarihi, Ankara: Ocak, 1997.
- Köksal, Asım Peygamberler Tarihi, İstanbul: TDV, 2005
- Muhammed Reşid b. Ali Rıza, Tefsîru'l-Menâr, Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1990.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, el-Câmi'u's-Sahîh, İstanbul: Çağrı, 1992.
- Öksüz, Adil, Ceza Hükümleri Açısından Tevrat ve Kur'an, İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.
- Örs, Hayrullah, Musa ve Yahudilik, İstanbul: Remzi, 1966.
- Öztürk, Mustafa, Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Paçacı, Mehmet, Kur'an ve Ben Ne kadar Tarihseliz?, Ankara: Ankara Okulu, 2000.
- Râzî, Fahrüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, Mefâtihu'l-Ğayb, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. İbrahim, Bahru'l-Ulum, yy.:ts.
- Schimmel, Annamari, Dinler Tarihine Giriş, İstanbul: Kırkambar, 1999.
- Sülün, Murat, "Kur'an'da Kitâb Kavramı ve Kur'an Vahyelerinin Kitaplaşması", MÜİFD, Sayı:13-14-15, 1995-1996-1997, ss.53-120.
- Şenkîti, Muhammed Emin b. Muhammed, Advâu'l-Beyân, Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1995.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman, ed-Dürü'l-Mensûr fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr, Beyrut: Dâru'l-Fîkr, ts.
- , el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Beyrut: Dâru ibn Kesîr, 1996.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, Câmi'u'l-Beyân An Te'vîli'l-Kur'an, (thk. Ahmed Muhammed Şakir), yy: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Uğur, Hakan, *Tevrat'ın Kur'an'a Arzı*, Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Vâhidî (trc. Necatî Tetik Necdet Çağıl), Esbab-ı Nüzul, Erzurum: İhtar, ts.
- Yazır, Elmalılı Hamdi Hak Dini Kur'an Dili, İstanbul: Eser, 1971.

Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer, el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmızı't-Tenzil, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1407.

-----, Esâsü'l-Belâğa, Beyrut: Daru Sâdir, 2009.

<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14446-torah>